

konusunu teşkil etmiş, ayrıca yenileri ve diğer askerî zümrelerin, halkı kaçmış köylerde çiftlik kurmaları gibi bazı hususi şartlar neticesi ortaya çıkmış meselelerin halli için de adalet fermanları neşredilmiştir. Neşredilen adâlet-nâmelerde yasaklanan haksızlıklar, su-istimaller ve bid'atlar halka ağır gelen angaryalar, halka "salınan" olağan üstü nakdî ve aynî vergiler yani **salgunlar**, idarecilerin kendi adlarına zorla para ve mal toplamaları, kadıların görevlerini kötüye kullanmaları, hububat vb. mahsullerden öşür alınması sırasında yapılan yolsuzluklar, kadı ve nâiblerin kanunlara aykırı hükümler vermeleri, devre çıkıp (bk. DEVRE ÇIKMA) halka zulüm yapmaları, fazladan para toplamaları, zuhurata bağlı "bâd-i hevâ" vergilerinden ve suçlulardan alınan cezime vergilerindeki haksız uygulamaları içine almaktadır. Ayrıca ehl-i örf adı verilen beylerbeyiler, sancakbeyleri, timarlı sipahiler, şehir ve kasabalarda yerleşmiş kapıkulu mensuplarının zor kullanarak halka zulmetmeleri karşısında bunların

şiddetle cezalandırılması, hatta bizzat halkın kendi aralarında bir **yiğitbaşı** seçip onlara mukavemet etmeleri gibi hükümleri de ihtiva eder. Bundan başka adalet hükümlerinin konuları arasında, zorla nikâh resmi (vergisi) alınmasının ve tefeciliğin önlenmesi de bulunmaktadır.

Adâletnâmeler, özellikle devletin buharanlı yıllarında halkı korumak, idarecilerin yolsuzluklarını, halka zulmetmelerini, kanunların usulsüz uygulanışını önlemek için çıkarılmış genel mahiyetteki fermanlar olarak Osmanlı hukuk anlayışını göstermeleri bakımından önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA:

BA, MD, nr. 3, s. 447, hüküm 1024; nr. 6, s. 536-538, hüküm 1165; nr. 74, s. 248, hüküm 562; nr. 78, s. 74, hüküm 186; nr. 78, s. 891-899; Ö. Lütfi Barkan, *Kanunlar I*, İstanbul 1943, s. 113-114, 208, 341; Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (İnş. R. Rahmeti Arat), Ankara 1947, beyit 2057-2059; *Mecmua*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 1969 [10 Safer 922/15 Mart 1516 tarihli Efklak'a ait adâlet-nâme]; nr. 1970 [4 Ramazan 943/14 Şubat 1537 tarihli adâletnâme. 947 evl-i Muharrem/18-28 Mayıs 1540 tarihli yasaknâme]; Âli, *Menşeu'l-i'nşâ*, TSMK, nr. H 169, vr. 105^{a-b}; M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1941, s. 163; E. Tyan, *L'histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leiden 1960, s. 456; Walther Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Aid Vergi Kitabeleri" (trc. Fikret İşıltan), *TTK Belleten*, XIII/52 (1949), s. 771-793; H. İnalçık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II/3-4, Ankara 1967, s. 49-145.

HALİL İNALCIK

ADALI, Şeyh Mustafa

Kuşadalı Hamza oğlu Mustafa
(ö. 1085/1674 [?])

Osmanlı devri Arap dil bilgisi âlimi.

Aydın ilinin Kuşadası kasabasından olduğu için Kuşadalı ve Adavî nisbeleleriyle de tanınır. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Meşhur eseri *Netâ'icü'l-efkâr*'ı yazıp bitirdiği tarih olan 27 Ramazan 1085 (25 Aralık 1674), İsmail Paşa ile Kehhâle tarafından onun ölüm tarihi olarak gösterilmektedir. Mezarı Kuşadası'ndadır.

Eserleri. 1. *Netâ'icü'l-efkâr*. Birgivi'nin nahve dair meşhur eseri *İzhârü'l-es-râr*'ın şerhidir. Bu şerhin İstanbul ve Kahire'de birçok defa basılması (bk. *GAL Suppl.*, II, 656), ayrıca birçok müellif tarafından üzerine hâşiyeler yazılması, onun özellikle Osmanlı Türkleri arasında Arap dili öğretiminde ne derece önemli rol

oynadığını göstermektedir. Hâşiyelerinin en tanınmış olanları, Muhammed b. Sâlih'in *Fevâ'idü'l-ekâr* (İstanbul 1326), Mustafa b. Dede'nin *Gâyetü'l-enzâr* (İstanbul 1263) ve Mustafa b. Muhammed'in *Menâfi'ul-aşyâr* (İstanbul 1279, 1325) adlı eserleridir. Şemseddin Sâmî, birtakım teferruatı ihtiva ettiğini söyleyerek *Netâ'icü'l-efkâr*'ı okuyup okutmanın vakit kaybından başka bir şey olmadığını kaydeder. Eski Edirne Müftüsü Muhammed Fevzi, eserin nahivle doğrudan ilgili olmayan kısımlarını çıkarak ibâresini basitleştirmiş ve buna *Miftâhu'l-merâm fi ta'rîfi ahvâl'l-ke-lime ve'l-ke-lâm* adını vermiştir. Eser bu yeni şekliyle 1305'te İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca *Netâ'icü'l-efkâr*'ın İstanbul kütüphanelerinde pek çok yazması bulunmaktadır. 2. *Hâşiyetü Adalı 'ale'l-İmtihân*. Arap grameri ile ilgili olan bu eser de Birgivi'nin *İmtihânü'l-ezkiyâ* adlı kitabının hâşiyesidir (İstanbul 1260, 1270). *İmtihânü'l-ezkiyâ* ise İbn Hâcib'in meşhur gramer kitabı *el-Kâfiye*'nin, Kādî Beyzâvi tarafından *Lübbü'l-elbâb* adıyla yapılan muhtasarının şerhidir. *Türk Ansiklopedisi*'nde Adalı'nın *Lübbü'l-elbâb*'a da bir şerh yazdığı kaydedilmekte ise de doğru değildir. 3. *el-Hayât fî şerhi Şurûti's-salât*. Kemalpaşazade'nin *Şurûti's-salât* adlı eserine yazdığı bir şerhten ibarettir.

BİBLİYOGRAFYA:

Kâmûsü'l-a'lâm, I, 233; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 441; *Osmanlı Müellifleri*, I, 213; Serkis, *Mu'cem*, II, 1750-1751; Brockelmann, *GAL*, II, 585; *Suppl.*, I, 742; II, 656; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, Dimaşk 1376-80/1957-61, XII, 249; "Adalı Mustafa", *TA*, I, 112.

İSMAİL DURMUŞ

ADAMAVA

Tropikal Afrika'da batı kısmı Nijerya'da, doğu kısmı Kamerun'da bulunan bir bölge.

Gine körfezinin kuzeydoğusunda, yaklaşık 6°-12° kuzey enlemleriyle 11°-14° doğu boylamında yer alan Adamava, XIX. yüzyılda bağımsız Sokoto Devleti'nin toprakları içinde iken bugün Nijerya ve Kamerun arasında paylaşılmıştır. Sınırları kesin olmamakla birlikte kuzeyde Maroua, güneyde Ngaoundere, doğuda Rey Bouba, batıda Yola ile çevrilmiştir. Yüzölçümü 200.000 km²'den daha fazladır. Nijer nehrinin doğudan aldığı en büyük kolu olan Benoue ırmağı bölgenin içinden geçerek Nijerya ile

Evâil-i Rebiülâhîr 1004 (4-14 Aralık 1595) tarihli adâlet-nâme (Manisa SS)

Kamerun arasında önemli bir ulaşım yolu teşkil eder. Bölgenin batı bölümünde düz bir vadi yer aldığı halde doğuya gidildikçe dağlık arazi hâkim olur.

Adamava ismi, XIX. yüzyılın ilk yarısında burada kurulan müslüman Fülânî Emirliği'nin başında bulunan Modibbo Adama'dan gelmektedir. Batı Sudan'da müslüman olmayan zencilere karşı 1809'da açılan cihad sonunda Adama, bu bölgeyi ele geçirerek yerli kabileleri egemenliği altına almış ve 1841'de Yola şehrini merkez yaparak Garoua ve Ngaoundere gibi yeni şehirler kurmuştur. Fumbina diye anılan krallığın alanı, Adama'nın 1848'de ölümünden sonra, bugünkü Nijerya'nın doğu ve Kamerun'un kuzey kısımlarına kadar genişletilmiş ve bölge Adamava ismini almıştır.

Adama'dan sonra ülkenin idaresi onun dört oğlunun eline geçmiştir. 1901'de Adamava, İngiltere'ye bağlı Kuzey Nijerya ile Almanya'ya bağlı Kamerun arasında paylaşılmış ve Adama'nın dördüncü oğlu Bobbo Ahmedü (Bobo Amadu), İngiliz bölgesinde Yola emîri olmuştur. Yola eyaleti 1914-1916 yıllarında İngiliz ve Alman kuvvetleri arasında savaş alanı olmuş, 1922'de Adamava toprakları Milletler Cemiyeti tarafından İngiliz ve Fransız mandasına verilmiştir. 1926'da kuzey eyaletleri yeniden teşkilâtlanırken Yola ve Muri birleştirilerek Nijerya'nın üçüncü büyük eyaleti olan Adamava meydana getirilmiştir.

Adamava bölgesinde bugün en yaygın din İslâmiyet'tir. Bölgede ilk olarak gerçek mânada İslâmî cihad hareketi, Osman b. Fûdî'nin (Osman Dan Fodyo) 1786 yıllarında başlattığı hareketidir. Adamava'da oldukça etkili tarzda İslâmî çalışmalarda bulunan Adama ise dinî tahsilini Bornu'da yaptıktan sonra hacca gitti ve Osman b. Fûdî'nin cihad hareketine katıldı (1806). Kendisine bir bayrak verilerek bölgesinde İslâmiyet'i yayması istendi. Önceleri Fülânîler arasında zorluklarla karşılaşan Adama, sonraları onların hem dinî hem de ırkî birliğini sağladı. Başlattığı hareket sonucunda Adamava'nın kuzey bölgelerindeki putperest kabileler müslüman oldular. Fülânîler dışındaki bazı kabileler eski inançlarına bağlı kalırken bazıları da Hristiyanlığı kabul ettiler. 1851'de Yola'yı ziyaret eden ve Adamava'nın bölgedeki öneminden bahseden H. Barth, kabile temsilcilerinden oluşan yönetimin başında bir emîr bulunduğunu

nu ve emîrin başyardımcısı olarak kadının önemli bir mevkîe sahip olduğunu anlatmaktadır.

Adamava bölgesi 1861'de İngilizler, 1894'te Almanlar tarafından işgal edilince, bölgede Hristiyanlık Avrupalı misyonerler tarafından zorla yaygınlaştırılmaya çalışıldı. Bu arada müslümanlar arasında bölücü bir faaliyet olarak bilinen Mirza Gulâm Ahmed'in Kâdiyânîlik hareketi de taraftar bulmaya başladı. Yakın zamanlara kadar Almanya, İngiltere ve Fransa'nın sömürge idaresi altında kalan Adamava bölgesinde İslâmî faaliyetlerde gerileme görülmesine ve bölgede hristiyan misyonerlerin hâlâ faaliyette bulunmalarına rağmen İslâmiyet Hristiyanlık'tan daha güçlü ve yaygın durumdadır.

Benoue nehrinin kuzeyinde yetiştirilen başlıca ürünler arasında Gine mısırları, darı, pirinç, yer fıstığı, pamuk, patates, yams (Hint yer elması), bamya ve biber bulunur. Tarım daha çok zencilerin geçim kaynağıdır. Ayrıca çeşitli ağaçlar yetiştirilir ve hayvan beslenir. Bununla beraber tabiatı kendiliğinden yetişen bazı faydalı bitkileri toplamakla geçimlerini sağlayanlar da vardır. Müslüman Fülânîler daha çok hayvancılıkla ve sığır beslemekle uğraşırlar.

Benoue nehrinin güneyinde nüfus çok seyrek olup yollar azdır. Bölgede endüstri gelişmemiştir ve büyük şehirlere hemen hiç rastlanmaz. Doğu-batı ulaşımında önemli rol oynayan Benoue nehrinden başka, bölgeyi güneyden kuzeye bağlayan kervan ve motorlu taşıt yolları da vardır. Bu yollar eski zamanlarda esir ve fildişi ticaretinde kullanılırken bugün, başta deri ve yer fıstığı olmak üzere pamuk, sakız, susam vb. ihraç ürünlerinin nakliyatı yapılmaktadır. İthal malları esas itibarıyla mâmul maddelerden ibarettir; bunlar arasında bilhassa pamuklular önemli yer tutar.

BİBLİYOGRAFYA:

H. Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord-und Zentral-Afrika*, Gotha 1857, II, 499-619; S. Passarge, *Adamaua*, Berlin 1895; K. Strumpel, *Die Geschichte Adamawa*, Hamburg 1912; S. J. Hogben, *The Mohammadan Emirates of Northern Nigeria*, Oxford 1930; E. W. Bovill, *Caravans of the Old Sahara*, Oxford 1933; R. J. Church, *West Africa*, London 1961; A. H. Kirk-Greene, *Adamawa, Past and Present*, London 1969; E. A. Boateng, *A Political Geography of Africa*, Cambridge 1980, s. 103; J. Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, Oxford 1985, s. 162, 200, 206-207; Humphrey Fisher, "The Western and Central Sudan and East Africa", *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 1970, II/A, s. 370-371; Martin Z. Njeuma, "Adamawa And Mahdism: The Career of Hayatu Ibn Sa'id in Adamawa, 1878-1898", *JAfr.H*, XII/1 (1971), s. 61-77; Philip Burnham, "Gba-ya", *Muslim Peoples* (ed. Richard V. Weekes), Westport-Connecticut 1984, I, 286-290; G. Yver, "Adamawa", *IA*, I, 125-127; C. E. J. Whitting, "Adamawa", *EI²* (İng.), I, 179-180.

CEVAT RÜŞTÜ GÜRSOY

ADANA

Akdeniz bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il.

Akdeniz bölgesinin birinci, Türkiye'nin dördüncü büyük şehridir. Seyhan nehrinin Toroslar'dan Çukurova'ya indiği yerde deniz seviyesinden 23 m. yükseklikte kurulmuştur. Büyük ve canlı kesimi Seyhan'ın sağ (batı) kıyısında bulunursa da sonraki gelişmelerle nehrin sol kıyısına da taşarak sahasını genişletmiştir.

İslâm Öncesi Adana. Coğrafi şartlar bakımından yerleşmeye uygun bir bölgede ve özellikle Anadolu'nun güney kapısı sayılan Gülek Boğazı'na yakın mesafede kurulmuş olması, şehrin tarihinin çok eskilere gitmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Nitekim çivi yazılı Hitit tabletlerinden, milâttan önce II.

Adana'da
Seyhan
nehri
üzerinde
kurulmuş olan
yirmi bir
gözlü
Taş Köprü

